

**Оспанов Ерболат Берікұлының 6D020800-Археология және этнология
мамандығы бойынша философия докторы дәрежесін алу үшін дайындаған
«Х.А. Алпысбаевтың ғылыми ізденістеріндегі Қазақстанның тас ғасыры»
тақырыбындағы диссертациялық жұмысының
АНДАТПАСЫ**

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс Алпысбаев Хасан Алпысбайұлының Қазақстан тас дәуірін зерттеуге қосқан үлесіне арналған. Жұмыста ғалымның өмір жолы мен ғылыми-педагогикалық қызметі концептуалды ойлары, тұжырымдамалары мен пайымдамалары баяндалған.

Тақырыптың өзектілігі. Интеллектуалды биографиялық жанр тарихи зерттеудің арнайы түрі болып табылады. Ғылымның дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың еңбектерін жалпылау соңғы жылдары отандық археологияның тарихнамасында өз орны мен ролін тапты. Бұл бірнеше факторларға байланысты: біріншіден, жеке зерттеулер арқылы үлкен ғылыми және тәрбиелік маңызы бар құнды мәліметтер алынады, белгілі бір ғалымның тағдыры жүйеленеді; екіншіден, жеке ғалымдардың ғылыми ізденістері сараланып қана қоймай, жалпы ғылымның дамуына баға беріледі; үшіншіден, зерттеушілер өмір сүрген ортаның мәні мен уақыттың мәні зерттеледі. Алпысбаев Хасан Алпысбайұлы-отандық археологиядағы ірі қайраткерлердің бірі, педагог, ұйымдастырушы және өз саласының маманы. Өзінің саналы өмірін археологияға арнаған Х. А. Алпысбаев тас дәуірін зерттеуге үлкен үлес қосты, оның ішінде Қазақстанның палеолит-неолит ескерткіштерін зерттеуде жемісті еңбек етті, сондай-ақ әлемдік археология тарихында елеулі орын алатын Костенко-Стрелец археологиялық мәдениетінің ескерткіштерін зерттеуге қатысты, ішінара қола дәуірін зерттеуге қатысты және үңгір суреттері. Ондаған жылдар бойы ол өзінің археологиялық зерттеулерін ұйымдастыру үшін маңызды деп санайтын тарихи-археологиялық сипаттағы проблемалық мәселелерді көтерді, олардың негізінде өзінің ғылыми тұжырымдарын жасады. Отандық археологиялық тарихнамада ғалымның көп қырлы ғылыми қызметін, педагогикалық жұмысын, ойлары мен тұжырымдамаларын талдайтын, оның ғылыми үлестері мен іргелі ғылыми пайымдауларын бағалайтын еңбектер жазылмағаны әлі күнге дейін белгілі. Бұл біздің тарапымыздан көтерілетін тақырыптың өзектілігін айқын көрсетеді.

Зерттеу жұмысының объектісі Қазақстан археологиясына үлкен үлес қосқан Хасан Алпысбайұлы Алпысбаевтың ғылыми-педагогикалық және ұйымдастырушылық қызметін зерттеу болып табылады.

Зерттеу жұмысының тақырыбы-ғалымның монографиялары мен ғылыми мақалалары. Сонымен қатар, ғылыми айналымға Ресей Федерациясы Ғылым академиясының материалдық мәдениет тарихы институтының және археология институтының мұрағаттарында сақталған құжаттар енгізілді. А. Х. Марғұлан, "Ғылым ордасы" шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын мұрағаты.

Диссертацияның мақсаты мен міндеттері. Бұл диссертацияның негізгі мақсаты-Х. А. Алпысбаевтың археологиялық ізденістері мен ғылыми-педагогикалық қызметін кешенді және жүйелі зерттеу болып табылады.

Алға қойылған мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді шешу көзделді:

- зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерге тарихнамалық шолу, дереккөздерді талдау;
- археолог Х. А. Алпысбаевтың өмірбаяны мен кәсіби қызметі туралы толық сипаттама;

-ғалымның ғылыми-зерттеу және педагогикалық қызметінің негізгі бағыттарын және оның ғылыми еңбектерін зерделеу;

- зерттеушінің Костенко-Стрелец археологиялық мәдениетінің ескерткіштерін зерттеуге қосқан үлесі;

- оның палеометалл дәуіріндегі ескерткіштерді, сондай-ақ үңгір суреттерін зерттеуге арналған зерттеулеріне баға беру;

- археолог Х. А. Алпысбаевтың отандық Палеолитті қалыптастырудағы рөлін саралау;

- қазақстандық мезолит пен неолитті дамытуға бағытталған ғалымның зерттеулерін жүргізу және талдау;

- осы материалдармен техникалық-типологиялық талдау жүргізе отырып, далалық ізденістер кезінде зерттей алмаған ғалым ашқан бірқатар ескерткіштердің материалдарын ғылыми айналымға енгізу;

-Х.А. Алпысбаев зерттеген, басқа мамандар тарапынан ғылыми-зерттеу жұмыстары жалғасқан ескерткіштердің қазіргі жай-күйін талдау, сондай-ақ археологиялық объектіні кейіннен зерделеу тарихын жүйелеу және ғылыми маңызын анықтау.

Диссертациялық жұмыстың аумақтық шеңбері Алпысбаев Хасан Алпысбайұлы жүргізген ауқымды кеңістікті, яғни Қазақстан аумағын, Ресей Федерациясының, Өзбекстан Республикасының жерлерін қамтиды. Жекелеген теориялық-әдіснамалық және т. б. сауалдар бойынша Орталық Азия аумағы да қамтылатын болады.

Диссертациялық жұмыстың мерзімдік шеңбері Алпысбаев Хасан Алпысбайұлының өмір сүрген жылдарын қамтиды. Сонымен қатар, ол тапқан ескерткіштерді одан әрі далалық іздеу диссертацияда ішінара жүйеленгендіктен, оның хронологиялық шекарасының жоғарғы бөлігі де осы шақты қамтиды.

Диссертация жазу кезінде қолданылатын әдістер мен әдіснамалар. Зерттеудің әдіснамалық негізі диссертацияның мақсаттары мен міндеттерінен туындайды. Ол нақты фактілерге және олардың шын екендігіне негізделген тарихи, шындық принциптеріне негізделген. Жұмыста мәселені өзара байланыста ашуға және білдіруге мүмкіндік беретін жүйелілік позициясы қолданылады. Зерттеу барысында барлық ғылыми және жалпы ғылыми принциптер қолданылды. Олар әсіресе тарихи талдаудың деректану, тарихнамалық, тарихи-археологиялық, онтологиялық, проблемалық-хронологиялық, сипаттамалық, тарихи-генетикалық, логикалық (талдау, синтез, индукция), тарихи-салыстырмалы сияқты жалпыға белгілі әдістерінің жүйесіне сүйенді.

Сондай-ақ, жұмыста Х.А. Алпысбаевтың көзі тірісінде оның ғылыми көзқарастарына әсер еткен идеяларды кеңінен түсіну мақсатында өмірбаяндық және тарихи-антропологиялық ұстанымдар, бастапқы дереккөздер кешені пайдаланылды. Бұл әдістер мен позициялардың әрқайсысы өзінің сипатымен ерекшеленеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы

Диссертациялық зерттеу жұмысындағы басты ғылыми жаңалығы – археология тарихнамасында Х.А. Алпысбаевтың тек палеолиттанушы, қазақстандық палеолит дәуірін зерттеуші ретінде қалыптасқан бейнесін ғана емес, оның отандық және әлемдік ғылымдағы көпқырлы қызметін тиянақты көрсетуімен ерекшелінеді. Отандық археологияда толымды әрі тиянақты түрде алғаш рет:

1. Алғаш рет интеллектуалды биография жанрында ғалым Х.А. Алпысбаев жайлы жаңа көзқараста мәліметтер берілді. Х.А. Алпысбаевтың археолог маман ретінде қалыптасу жолына белгілі ғалымдар М.Е. Массон, А.П. Окладников, П.И. Борисковскийлер өз ықпалдарын тигізді.

2. Х.А. Алпысбаевтың археолог, тарихшы, өнертанушы ретіндегі ғылыми және педагогикалық қызметі кешенді әрі жан-жақты зерттелді;

3. Ғалымның костёнки-стрелецкая археологиялық мәдениетін, жартас суреттерін, қола дәуірі ескерткіштеріне жүргізген «паспортизация» жұмыстарын, әлемдік тас ғасыры археологиялық мәдениеттерінің даму ерекшеліктерін айқындап берген ізденістеріне баға берілді;

4. Ғалымның археологиялық ізденістері бір жүйеге түсіріліп, ашқан ғылыми жаңалықтарына сараптамалық талдау жасалынды да, отандық палеолиттану, мезолиттану және неолиттануға қатысты далалық ізденістері жүйеленіп, негізгі концептуалдық ойлары сараланды;

5. Зерттеу жұмысында жеке тұлғаның ғұмырнамасын тарқатып беру негізінде қазақстан тас дәуірі археологиясының даму белестері мен негізгі кезеңдерінде атқарылған далалық ізденістер жүйеленіп, кеңіс дәуіріндегі Қазақстан тас ғасыры қортындылары мен жетістіктері таразылынады.

6. Археолог тарапынан материалдары жинастырылып зерттелмей қалған бірқатар ескерткіштері Саудакент, Сарыкөл, Құршабақты, Шолақтау материалдары алғаш рет техникалық-типологиялық талдаудан өтіп, ғылыми айналымға енгізілді;

7. Х.А. Алпысбаевтың тапқан ескерткіштері бойынша қазіргі күнге дейін жалғастырылып жатқан археологиялық нысандардағы зерттеу ісі бір жүйеге түсірілді де, ғалымның тас дәуірі сауалдары бойынша негізгі тұжырымдарының эволюциясы айқындалынды.

Қорғауға ұсынылған ғылыми тұжырымдар

1. Хасан Алпысбайұлы Алпысбаев археолог ретінде Ташкент қаласында Орталық Азия университетінде білім алу барысында қалыптасты. Бұл уақытта ол жерде өз заманың беделді және белгілі ғалымдары дәріс пен археологиялық ізденістерді үйлестіре білді.

2. Хасан Алпысбайұлы Алпысбаев археолог ғалым болып Ленинград қаласында (қазіргі Санкт-Петербург – *авт.*) аспирантурада жүрген уақытында түбегейлі қалыптасты. Оның ішінде Ресей аймағындағы археологиялық экспедициялардың жұмысына қатысуы барысында, әсіресе кандидаттық диссертациясын сәтті қорғағаннан соң түбегейлі ғалым ретінде танылды.

3. Ғалым Хасан Алпысбайұлы Алпысбаев костёнки-стрелецкая археологиялық мәдениетінің жарқын ескерткіштерін зерттеуге қатысып, бұл мәдениеттің қалыптасуы мен дамуы, өзіндік ерекшеліктері туралы татымды ойлар айтты және табылған деректемелік материалдарды талдай отырып КСРО тас дәуірі археологиясына қатысты келелі тұжырымдамалар жасады.

4. Х.А.Алпысбаев әлемдік археологиядағы тас дәуірі сауалдарын өз ғылыми еңбектерінде тарқатып берді, дүние жүзіне мәшһүр палеолиттанушылардың концептуалдық ойларына ғылыми-аналитикалық талдаулар жүргізді, Еуразия аумағындағы палеолиттік мәдениеттер бойынша нақты тұжырамдамалар жасады, олардың Орталық Азия аумағындағы палеолиттік нысандармен ұқсастығы немесе өзіндік ерекшеліктері жайында сүбелі пайымдаулар қалыптастырды.

5. Х.А. Алпысбаевтың ұйымдастырушылық қабілеті Қаратау палеолит отряды, т.б. археологиялық «экспедицияларды» ұйымдастырған кезінде нақты байқалды. Ұзақ жылдар бойы археологиялық экспедицияларда жүріп Х.А. Алпысбаев жүздеген ескерткіштерді анықтады, бұл нысандардан тас дәуірі, жартас суреттері, қола ғасыры мәселелерін нақтылайтын құнды материалдар жинастырылды. Олар адамзаттың Қазақстан аумағын алғаш рет қоныстануы, ірі мәдени-тарихи өңірлерді алғашқы адам баласының игеруі, тас құралдарының эволюциясы, ежелгі адамдар өміріндегі шаруашылық, олардың тұрмысы, археологиялық нысандардың түрлері (стратиграфиясы сақталған, т.б.), ескерткіштердің кезеңдестірілуі мен хронологиясы, корреляциясы секілді ондаған тарихи мәселелерді айқындауға да мүмкіндік берді.

6. Х.А. Алпысбаевтың педагогикалық қызметі қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі оқытушылық жұмыстарымен тікелей байланысты. Мұнда ол қатарынан бірнеше жыл бой тас дәуірі мәселелері бойынша дәріс оқып, семинар сабақтарын

жүргізді. Осында жүріп тас дәуірі сауалдарымен шұғылдануға ниет танытқан бірқатар шәкірттерді (академик Ж.Қ. Таймағамбетов, т.б.) дайындады.

7. Ғалымның монографиялық ізденісі Қазақстан аумағындағы археологияның, соның ішінде палеолиттанудың жаңа бетін ашты. Осы еңбегі арқылы Х.А.Алпысбаев отандық палеолиттанудың негізін қалаған алғашқы археологтың бірі болып қала береді. Бұл монографиясында зерттеуші Қазақстан аумағын, соның ішінде Қаратау өңірін алғашқы адамдар шелльге дейін, шелль, ашель, мустье, жоғарғы палеолит дәуірлерінде мекендегендігін нақты фактологиялық материалдар негізінде дәлелдеп берді. Зерттеуші Қазақстан аумағында төменгі палеолит ескерткіштері жоқ деген бұрыннан қалыптасып келген ғылыми гипотезалардың негізсіздігін жоққа шығарды. Тас құралдарына негізделген қомақты деректік қорды таразылай келе ол Қазақстанның шығыс, батыс және орталық өңірлеріндегі палеолит дәуірі мәселелеріне қатысты ой-пікірлерін айтты. Шығыс Қазақстан аумағында да бірқатар тас дәуірінің ескерткіштерінің ашылуына атсалысып, ғылыми айналымға осы өңірден табылған оншақты археологиялық нысандардың материалдарын енгізіп кетті. Мезолит, неолит дәуірлерінің де ондаған археологиялық нысандарын зерттеп, осы кезеңдердегі алғашқы қауымдық құрылысқа қатысты ғылыми ойларын қалдырды. Оның ашқан кейбір ескерткіштерінде далалық археологиялық жұмыстар әлі де өз жалғасын тауып жатыр. Бұл зерттеушінің көкейкесті тақырыптарды қамтып, нақты ғылыми мәселелерді көтергендігін аңғартады.

8. Қазіргі таңда Х.А. Алпысбаев ғылыми мұрасы отандық археологияда өз орны бар әрі қызықты да қомақты қорды құрайды. Ол 31 ғылыми еңбектер жариялаған. Еңбектері бірегейлігімен ерекшелінеді. Оның телавторлық монографиялары, жекелеген мақалалары, жинақтары, іргелі басылымдардағы тараулары (Қазақ ССР тарихы. 1-том. 1979 т.б.), анықтамалық басылымдардағы ғылыми-көпшілік мақалалары отандық тарих ғылымының алтын қорына еніп отыр. Х.А. Алпысбаев ашқан палеолиттік Бөріқазған, Тәңірқазған, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тұрақ, неолиттік Қараүңгір секілді ондаған ескерткіштердің материалдарынсыз ежелгі Қазақстан тарихының беттерін елестету мүмкін емес. Заманауи зерттеушілер оның ғылыми ізденістерінен аттап кете алмайды. Мұның өзі Х.А.Алпысбаев ғылыми мұрасы өзектілігін мүлдем жоғалтпағандығын нақты көрсетеді.

Зерттеу нәтижелерінің жариялануы және сыннан өтуі Диссертациялық ізденіс әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасында орындалған. Осы кафедра мәжілісінде талқылауға ұсынылып отыр.

Сондай-ақ факультетте ғылыми семинар өткізілуі жоспарланған. Зерттеу жұмысының басты-басты нәтижелері бойынша 7 мақала жарияланды. Соның ішінде 1 мақала – Scopus / Wef of Journal of Human Evolution деректер базасына кіретін халықаралық ғылыми импакт-факторлы журналда, 4 мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен ұсынылған журналдарда жарияланды. Сонымен қатар, халықаралық ғылыми-теориялық және ғылыми-тәжірибелік конференцияларда 2 баяндама конференция материалы жинақта жарық көрді.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы

Зерттеу жұмысы кіріспеден, 3 бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.